



**T.C.  
OSMANGAZI ÜNİVERSİTESİ  
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ  
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI**

## **KARAPAPAK (TEREKEME) TÜRKLERİ**

**HAZIRLAYAN  
Muharrem YILDIZ  
512020111004**

**DANIŞMAN  
Yard. Doç. Dr. Dilek ERENOĞLU**

## KARAPAPAK (TEREKEME) TÜRKLERİ

Muharrem YILDIZ

### ÖZET

Terekeme adıyla anılan Karapapaklar, kökeni çok eskilere dayanan bir millet olmalarına rağmen haklarında detaylı şekilde pek fazla çalışma yapılmamıştır. Kimi araştırmacılar konularını ilgilendirdikleri ölçüde Karapapaklar hakkında kısa bilgiler vermişlerdir. Bunların yanında birçok yazar ve araştırmacı da Karapapakları Özbekistan'a bağlı Karakalpakistan Özerk Cumhuriyetinde yaşayan Karakalpaklarla karıştırmış, bu iki Türk halkını aynı boya mensup zannetmişlerdir.

Bu çalışmada, öncelikle Karapapakların ne kadar köklü bir tarihi geçmişe sahip olduğu ortaya konulmaya çalışıldı. Asya Hun devletinin dağılmasıyla başlayan tarihi süreçleri, bu süreç içerisinde yaşadıkları bölgeler günümüze kadar aşama aşama aktarılmaya çalışıldı. Bu tarihsel süreç içerisinde Karapapakların Ermenilerle mücadelesi, Türkmençay Antlaşması ve XX. yüzyılda yaşanan "Son Karakaç" adıyla anılan göç olayı ve bunlar gibi pek çok hadise ayrı bir araştırma ve belki de birer kitap konusu olduğu için detaylara girilmeden geçildi.

Dünya ve Türkiye üzerinde Karapapak nüfusunun yoğun olarak yaşadığı yerler belirtildi ve haritalar üzerinde işaretlenerek gösterildi.

Karapapakların kökeni elde edilen bilgiler çerçevesinde açıklanmaya çalışıldı ve Karapapak ve Terekeme sözcüklerinin etimolojisine dair araştırmacıların söyledikleri aktarıldı. Terekeme ifadesi onların Müslüman olduktan sonra aldıkları bir isim olduğu için, bu çalışmada daha eski bir isim olan Karapapak ifadesinin kullanımı tercih edildi. Aslında günümüzde Terekeme sözü daha yaygındır. Hatta bazı bölgelerde Karapapak ifadesi neredeyse kullanımdan kalkmıştır.

Karapapakların tarihsel süreç içerisinde benimsedikleri dini inanışları ve bu inanışların siyasi etkileri değerlendirilmeye çalışıldı. Sosyal yapılarına değinilerek genel karakter özellikleri üzerinde duruldu.

Karapapakların kültür ve edebiyatı, uzun ve detaylı şekilde açıklanması gereken bir konudur. Onların halk inançları, yüzyıllardır aslı bozulmadan devam ettirdikleri gelenek ve görenekleri, eşine az rastlanır bir incelikte olan sözlü edebiyatları aslında her biri birer tez veya kitap konusu olabilecek konulardır. Nitekim dini yaşantılarının, halk inançlarının, özellikle alanında usta olarak kabul edilen ve günümüzde de yaşayan halk âşıklarının her biri hakkında kitaplar yazılmıştır. Bu çalışmada Karapapakların sözlü edebiyat ürünlerine, özellikle de âşıklık geleneğine mensup söz ustalarına değinilerek haklarında kısa bilgiler verildi.

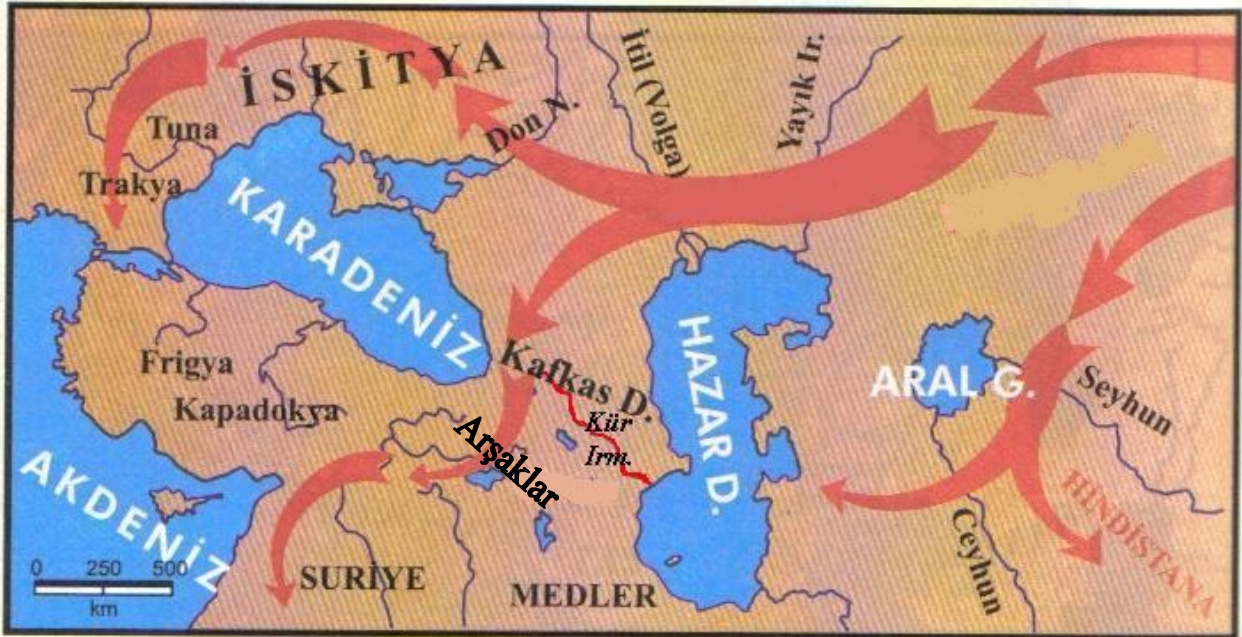
Karapapakların kültür ve edebiyatlarında yer alan kaynak zenginliği, ne yazık ki -Borçalı'da yayın hayatını sürdüren ve daha çok Azeri dil özelliklerini gösteren birkaç süreli yayını saymazsak- yazılı bir edebiyatları bulunmadığı için dil alanında yoktur. *Ahmet Bican Ercilasun* Karapapakların dil özelliklerine "*Kars İli Ağızları-Ses Bilgisi*" kitabında ses bilgisi özellikleri açısından değinmiştir. Karapapakların yoğun olarak yaşadığı Kars, Erzurum, Ağrı gibi illerimize ait ağız araştırmalarında da Karapapakların dil özellikleri yine ses bilgisi açısından yer almaktadır. Bu çalışmada, yazılmış söz konusu eserlerden yararlanılarak

Karapapak ağzının ses bilgisi özellikleri verildi. Bunun yanında Ahmet Caferoğlu'nun Doğu illerinde yaşayan Karapapak Türklerinden yapmış olduğu derlemelerden faydalanılarak, Karapapak ağzının Türkiye Türkçesinden gramer bakımından belirgin farklılıkları bu derlemelerden alınan örneklerle ortaya konulmaya çalışıldı.

### **Karapapak Türklerinin Tarihi:**

Asya Hun Devleti, Mete (Mo-Tun) Han'ın ölümünden sonra kısa süreli bir üstünlük yaşamış ve ardından da dağılma sürecine girmişti. MÖ. 58'de Hun hükümdarı Ho han-ye, Çin'in üstünlüğünü kabul ederek Çin'e tâbi olmayı teklif etmiş; bu teklife kardeşi Çi-çi'nin karşı çıkması üzerine Asya Hun siyasi birliği parçalanmıştı. Ülkenin doğusu Çin hakimiyetine girmiş, Çin Denizi'nden Kaskaslar'a kadar geniş bir alanda büyük bir otorite boşluğu meydana gelmişti. Yerleşik hayatı ve Çin egemenliğini kabul etmeyen özgürlük ve bağımsızlıklarına düşkün Hun boyları batıya göç etmeye başlamışlardı.

Bu göçler esnasında iki yeni boy, ilk önce Hazar Denizi'nin kuzeyinden Kaskasya'ya, ardından da arkalarından gelen güçlü kavimlerin baskılarına dayanamayıp Kür ırmağı boylarına inerler. Göç esnasında bir kısmı Terek nehri vadisinde kalmayı sürdürmüş ise de fazla tutunamayıp bir süre sonra onlar da Kür ırmağı civarlarına yerleşmişlerdir (M.S. 150). Borçalı ve Kazaklı olarak anılan bu boylar bugün Karapapak (Terekeme) olarak bilinen Türklerin atalarıdır. Bu boy Kafkasların bilinen en eski boylarındandır.



### **Karapapak Türklerinin göç ettikleri Kür İrmağı Bölgesi**

Karapapaklar, yerleştikleri bölgede komşu oldukları Arşaklılar'la sık sık savaşırlar. Bir süre sonra Arşaklıların Hıristiyanlığı kabul etmesiyle savaşlar daha da yoğunlaşır. Hıristiyanlığın Karapapaklar arasında da yayılmaya başlamasıyla da yüz elli yıl devam eden

savaşlar son bulur. Bu savaşlar Dede Korkut hikayelerine de konu olmuştur. Örneğin Dede Korkut hikayeleri kahramanlarından Salur Kazan Arşak boyuna mensuptur.

Dördüncü yüzyılda dünya Kavimler Göçü ile çalkalanıp, kavimler kitleler halinde yer değiştirirken Karapapaklar göç yollu üzerinde olan yaşadıkları bölgeyi, Kür nehri ve Derbent geçidini, istilalara karşı savunuyorlardı. Yüzyıllarca süren Kavimler Göçü sonucunda dünya üzerinde hemen hemen yer değiştirmeyen bir kavim kalmamasına rağmen, Karakalpakların üstelik yerleşim yerleri göç yolları üzerinde olduğu halde yurtlarını terk etmemeleri bizlere onların karakter yapıları ile ilgili çok önemli ipuçları vermektedir.

Batı Hun İmparatorluğu döneminde, imparatorluğun doğu kanadında sınır karakolu vazifesi gördüler. Atilla'nın ölümünden sonra (M.S. 453), Batı Hun İmparatorluğunun zayıflayıp yıkılmasıyla Kafkaslarda uzun yıllar sürecek olan bir siyasi otorite boşluğu meydana geldi. Bu boşluk M.S. 552 yılında Köktürk Devletinin kurulmasıyla dolduruldu. Karapapaklar Göktürklerin hakimiyeti esnasında da Köktürk Devletinin batı uç akıncı gücünü oluşturdu.

Köktürk Devletinin 681 yılında yıkılmasıyla bölgede Hazarlar hakim güç konumuna gelmiş, Kafkaslardan Doğu Avrupa'ya kadar olan bölgede hakimiyet kurmuşlardı. Sasani Devleti, Fethu'l-Fütûh da denilen Nihavent Savaşı neticesinde yıkılınca Müslüman Araplar Güney Azerbaycan'ı ele geçirmiş, Bab-ı Türk dedikleri topraklara girmiş ve neticede Hazarlar Müslüman Araplarla karşı karşıya kalmışlardı. Böylece, Araplarla Hazarlar arasında yüz yıl kadar devam edecek olan savaşlar da başlamış, bu savaşlar sonucunda Araplar Kafkasya'nın tamamına yakını ele geçirmişlerdi. Karapapakların yaşadığı Derbent ve Kür bölgeleri de Arapların hakimiyetine girmişti. Bu bölgelerde Arap yönetimleri oluşturulmuş ve Mekke-Medine civarlarından Müslüman Arap aileler getirilerek bu bölgelere yerleştirilmişti. Bu aileler vasıtasıyla da bölgede İslamiyet hızla yayılmaya başladı. İlerleyen zamanlarda azınlıkta kalan Araplar etnik kimliklerini yitirecekler ve yüzyıllar sonra Kafkaslarda sadece Müslüman Türklerden söz edilecekti.

Hazarlar, bir yandan Araplarla mücadele ederken bir yanda da Peçeneklerin saldırılarına karşı koymaya çalışıyordu. Tüm bu mücadeleler sonucunda iyice yıpranan Hazarlar 965 yılında Ruslar tarafından yıkıldılar. Peçenekler de güçlü bir birlik meydana getiremediler. Bu yüzyıllarda yeniden hareketlenen göç dalgaları Peçenekleri de etkiledi. Kıpçaklar Oğuzları, Oğuzlar da Peçenekleri batıya iterek Peçeneklerin Tuna boylarına kadar ilerlemelerine sebep oldular ve bölgede Kıpçak hâkimiyeti kuruldu.

Kıpçaklar yüz elli yıldan fazla bir süre bölgeye hâkim oldular. Hâkimiyetlerini en güçlü şekilde 1090-1110 yılları arasında hissettirdiler. Bu süre içerisinde Rusların Karadeniz'e inmelerine engel oldular. Ruslara karşı gösterdikleri bu başarıyı ne yazık ki Moğol istilası karşısında gösteremediler. Moğol ordularına 1223 yılında yenilerek dağıldılar. Macaristan dolaylarına çekilerek yerleşik hayata geçip bir süre sonra da Hristiyanlığı kabul ederek asimile oldular.

Kıpçakların hâkimiyetlerini tüm güçleriyle hissettirdikleri yıllarda Kınık boylarından teşekkül eden Türk boyları Gaznelileri 1040 yılında Dandanakan'da yenmiş ve tarihin az kaydettiği bir büyüme hızıyla hâkimiyet sahasını genişletmişlerdir. Kurulan Büyük Selçuklu Devleti, Tuğrul ve Çağrı Bey zamanında gelişmiş; sonrasında ise tahta Alp Arslan oturmuştur. Alp Arslan, Anadolu'nun başlayan fethini tamamlamak istemiştir. Bu yıllarda ise

Karapapaklar Kür boylarındaki yurtlarında bulunuyordu ve II. Gurgen'in başlarında bulunduğu Borçalı boyu arasında Hıristiyanlık giderek yayılıyordu.

Anadolu'nun fethinde Dağıstan bölgesini üst olarak kullanmak isteyen Alp Arslan, 1064 yılında Azerbaycan'a girdi. Birçok Türkmen boyları da kendisine katıldılar. Gürcistan'ın kuzeyine kadar ilerlediler. Gürcü Prensiği ile savaşlar yaptılar. Bu savaşlar sırasında Müslüman olan Karapapaklar Selçuklulara katılmış, Borçalı boyundan Hıristiyan olanlar ise tarafsız kalmayı seçmişlerdir. Ancak Karapapaklar Selçuklu gücü karşısında boyun eğmek mecburiyetinde kalmışlardır. Alp Arslan, Borçalı boyunun başında bulunan II. Gurgen'in kızıyla evlenmiş, bir süre sonra da Borçalı Karapapaklar toplu halde İslamiyet'i benimsemişlerdir.

1141 yılında yapılan Katvan Savaşı ile gerilemeye başlayan Büyük Selçuklu Devleti 1157 yılında Sultan Sencer'in ölümünden sonra tarih sahnesinden çekilerek arkasında birçok irili ufaklı devlet ve atabeylikler bırakmıştı. Karapapaklar 1225 yılına kadar bu atabeyliklerden biri olana İldenizoğulları Atabeyliğine bağlı olarak yaşamışlardır. Bu tarihten sonra da Azerbaycan ve Dağıstan'a Harzemşahlar hakim olmuşlardır.

Bu yıllarda Cengiz Han komutasındaki Moğol orduları Çin ve Orta Asya'yı hakimiyet altına almış, Kıpçak bozkırlarını ele geçirmiş ve Harzemşah Devletinin kapılarına dayanmıştı. Karapapaklar, Harzemşahlar'ın yanında Moğol ordularıyla savaştılar. Cengiz Han'ın ölümü sonrasında bölgede Altınordu devleti kuruldu.

1391'de Timur'un Altınordu devletine düzenlediği seferler Altınordu devletinin sonunu hazırladı ve bölgede irili ufaklı hanlıklar kuruldu. Bu savaşlarda çok iyi birer savaşçı olana Karapapaklar Timur'un ordularına çok büyük kayıplar verdirdiler. Timur, savaşmadan teslim olan kent ve kalelere dokunmaz, onlara bir idareci atar, onları yıllık vergiye bağlayarak onların o bölgede yaşamalarına izin verirdi. Ancak savaş neticesinde bir yeri zapt etmişse orada hiç kimseyi canlı bırakmazdı. Timur kendi ordularına çok fazla kayıp verdimiş olsalar da Karapapaklar'ı üstün savaş becerilerinden dolayı affetti. Onların kendi bölgelerinde yaşamalarına müsaade etti.

### **Osmanlı Devleti Zamanında Karapapaklar:**

XV. yüzyılda Osmanlı devleti dünyanın en büyük siyasi gücü haline gelmişti. Doğuda Safeviler Orta Doğu ve Kafkaslar'a güçlerini hissettiriyorlardı. Altın Ordu Devletinin yıkılmasıyla kuzeyde büyümeye başlayan Moskova Kinezliği hakimiyet sahasını genişleterek Rus Çarlığının temellerini oluşturuyordu.

Bu dönemde Karapapaklar kuzeyde Kafkas eteklerinden güneyde Revan, Gence, Karabağ ovalarına kadar geniş bir sahada yaşıyor ve Komşuları olan Gürcistan'a sık sık yağma akınları düzenliyorlardı. Gürcistan kralı İran şahı ile bu yağmaların önlenmesi için anlaştı. İran şahı, Karapapakları Horasan'a mecburi göçe tabi tuttu. Ancak bir süre sonra aralarındaki dini yakınlık sebebiyle göçten vazgeçti. Karapapakların Gürcistan ile sorunsuz yaşamaları için çaba sarf etti. Bu göçler sonrasında Horasan'da günümüzde de devam edecek olana Karapapak nüfusu oluştu.

XV. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar Karapapaklar Osmanlı ve İran arasındaki çekişmelerin ortasında kaldı. İki devlet arasındaki bu çekişmeler toprak üstünlüğü ve mezhepsel farklılığa dayanıyordu. İran, mensubu olduğu Şii mezhebini bölgede yayarak gücünü artırmak istiyordu. Bu nedenle Karapapaklar da dahil bölge halkı üzerinde baskı uygulamaya başladılar. İran Şahı Tahmasp baskıları giderek artırdı. Şii olmayanlardan

vergiler almaya başladı. Karapapak Hanı Bedrettin'i yakalattı. Yerine Şiiliği benimsemiş olana Nazar Han'ı geçirdi. Karapapaklar mezhep farklılığından dolayı iki gruba ayrıldılar. Nazar Han ve taraftarları Şiiliğin sembolü olan kırmızı sarık kullanıyorlardı. Sünniler ise siyah börk kullanmakta ısrar ediyorlardı. Bu dönemden sonra Karapapakların Sunilerine Karapapak denmeye devam edilirken Şiilerine ise Kızılbaş denilmeye başlandı.

XVIII. yüzyıla kadar bölgede Osmanlı paşalarından sırasıyla; Lala Mustafa Paşa, Osman Paşa, Ferhat Paşa komutasındaki ordular İran orduları karşısında zafer kazandılar. Gürcistan, Luristan, Siravan ve Karabağ Osmanlı topraklarına dahil oldu. Tüm bu mücadeleler içerisinde Karapapaklar iki taraf arasında kaldılar. Şii olanlar İran'ı destekler gibi görünerek zaman zaman Osmanlı'nın çıkarları için çalıştılar. Hatta Nazar Han Şiiliği bırakarak Sünniliği benimsediğini söyledi. Bunun üzerine Ferhat Paşa tarafından Loru Beylerbeyliğine paşa olarak atandı. Bu hadiseden sonra Gence ve Karabağ dışındakiler hariç Karapapaklar Sünniliği yeniden benimsemiş oldular. Bunun üzerine Safevi yönetimi Karapapakları mecburi göçe zorladı ve Karapapaklar'ın bir kısmı Rivan, Gence, Şirvan'a göçtüler.<sup>1</sup>

Netice itibari ile bölgede tam bir İran veya Osmanlı hakimiyeti hiçbir zaman kurulamamış, XVIII. yüzyılda İran ve Osmanlı zayıflamış, bölge mezhep ayrılıklarının vermiş olduğu mücadelelerle iyice yıpranmıştı. Bu, güçlenen Rusların işine yaramıştı.

XVIII. yüzyılda Ruslar Kafkaslar üzerinden sıcak denizlere inme politikalarını sahnelemeye başladılar. 1779'da Kabartaylar'a saldırdılar. Onları yenerek topraklarını ele geçirdiler. 1783'te Kırım'ı işgal ettiler. Rusların ilerleyişini durdurmak isteyen Osmanlı, Rusların himayesini kabul eden Gürcü kralının Ruslarla birleşerek Osmanlıya saldırma girişimlerini engellemek amacıyla Karapapaklar'ı savaşa çağırdı. Karapapaklar bunun üzerine Gürcistan'a saldırarak Tiflis'i kuşatırlar. Ancak Osmanlıdan beklenen ağır silah ve toplar gelmeyince kışın da bastırmasıyla kuşatmayı yarım bırakarak geri döndüler. Ancak dönüş yolları Rus ve Gürcü birlikleri tarafından tutulduğu için yirmi beş bin kişilik ordu çok büyük kayıplar verdi.

Bu tarihlerde Kuzey Kafkasya'da ortaya çıkan Çeçen komutan ve din adamı İmam Mansur, Rusların Kafkaslarda ilerlemelerini durdurabilmek için Türk güçlerini birleştirmeyi amaçlar. Kısa sürede on bin kişilik bir ordu toplamayı başarır. Bu, Rusların Kafkaslarda ilerlemesini yavaşlatsa da durduramaz. 1791'de Anapa savaşını kaybeden İmam Mansur Ruslara esir düşerek idam edilir.

Ruslar 1796'da Derbent, Bakü, Gence'yi; 1819'da Haydak bölgesini; 1820'de Akoşa'yı, Gazi Kumuk'u; 1821'de de Tarko Hanlığını alınca Kuzey Kafkasya'nın tamamı Rusların eline geçmiş oldu. İran, bölgedeki hakimiyetini kaybetmemek için Ruslarla Türkmençay anlaşmasını imzaladı. Bu anlaşma ile Reva ve Nahçıvan da Rus hakimiyetine girdi ve Azerbaycan bu anlaşma ile Kuzey ve Güney olarak ikiye bölünür. Bu durumun yarattığı problemler günümüzde de devam etmektedir. Bu anlaşma neticesinde Karapapaklar Türkiye ve İran'a göç ettiler.

Ruslar ele geçirdikleri bölgelerde klasik politikalarını uygulamışlar, egemen oldukları halklar arasında sınıf, mezhep, ırk ayrımcılığını körükleyerek onları birbirine düşürmüşlerdir.

---

<sup>1</sup> Günümüzde bu bölgede halen Karapapak oymaklarının İspürlü, Paydar, Gölegiven, Uzunlar gibi isimlerini alan köy, dağ ve nehir isimleri vardır.

Kafkasya'nın tamamına sahip olmak isteyen Ruslara karşı Gazi Molla'nın önderliğinde tarihin benzerini az kaydettiği bir savunma mücadelesi başlar. Bir süre sonra bağımsızlık ve özgürlük mücadelesini; hayatını vatanının bağımsızlığına adanmış, askeri dehasını bütün dünyaya ve düşmanı bulunduğu Rus yüksek makamlarına dahi kabul ettirmiş olan Şeyh Şamil devralır. Şeyh Şamil Karapapak, Azeri, Çeçen, Lezgi gibi Müslüman kavimleri bir araya getirerek yirmi beş yıl boyunca Ruslarla gerilla savaşıyla mücadele eder. Yirmi beş yılın sonunda 1859'da elindeki pek az bir kuvvetle Rus Çarına esir düşer. Rus Çarı, harp dâhisi ve bağımsızlık aşığı Şeyh Şamil'i muzaffer bir komutan gibi karşılar.

Doğu Kafkasya'nın düşmesinden sonra Ruslar kuvvetlerini Batı Kafkasya'ya kaydırdılar ve 1864'te Kafkasya'nın tamamı Rus kontrolüne girer.

1877'de İngiltere'nin Osmanlı'dan desteğini çekmesini fırsat bilen Çarlık Rusya'sı sıcak denizlere inme politikasını gerçekleştirmek amacıyla Osmanlı Devletine savaş ilan etti. 93 Harbi olarak da adlandırılan bu savaşla Ruslar Doğu Beyazıt ve Kars'ı ele geçirerek Erzurum sınırlarına kadar dayandılar. Bu savaşlar esnasında Karapapak komutanı Binbaşı Mehrali Ali Bey Ruslara çok ağır kayıplar verdirerek bölge halkının gözünde destanlaştı. Osmanlı Devleti ile Ruslar arasında Ayestafanos Antlaşması imzalandıysa da bu anlaşma batılı devletlerin çıkarlarına ters düştüğü için Berlin Antlaşmasıyla son durum yeniden belirlendi. Osmanlı savaş tazminatı karşılığında Kars, Ardahan ve Artvin'i Rusya'ya bıraktı.

Doksan üç harbi sonrasında Kars, Kuzey Azerbaycan ve Gürcistan gibi Karapapakların yoğun olarak yaşadığı bölgeler Rusların eline geçti. Uzun süre bölgede göç, sindirme, Ruslaştırma politikaları uygulandı. Rus tebaası olmaktansa Anadolu'ya göç etmeyi tercih eden Batum, Kars, Ardahan halkı Anadolu içlerine göç ettiler. Göç eden halkın büyük çoğunluğunu Karapapak Türkleri oluşturuyordu. Muhacirlerin çoğu Ağrı, Amasya, Çorum, Sivas, Malatya ve Yozgat gibi yörelere yerleşmişlerdir.<sup>2</sup>

Ruslar; göç sebebiyle boşalan bölgelere Ermeni, Rum, Malakan, Nemis gibi Hıristiyan unsurları yerleştirerek bölgenin etnik yapısını Hıristiyanlar lehinde değiştirmeyi amaç edindiler. Ruslar Türklerin savaş kabiliyetlerini azaltmak amacıyla onları askerlikten muaf tuttu. Verimsiz toprakları Türk halkına verdi. Türk kelimesinin kullanılmasını yasakladı. Türk kökenli kabile ve boyların ayrı ayrı uluslar olduğunu telkin etti. Eğitim kurumlarını kapattı. Anadolu'dan kitap getirilmesini yasakladı. İsmail Gaspıralı'nın Kırım'da Çıkardığı Tercüman gazetesi gizli gizli okunabiliyordu. Ruslar, Şii ve Sünni imam kılığında yetiştirdiği ajanlarla halkı mezhep ayrılığına kışkırtıyordu.<sup>3</sup> Ancak bu çabalar binlerce yıldır zaman zaman birbirleriyle mücadele etseler de Türklerin arasındaki birliği bozmadı. Günümüzde Kafkas Türkleri arasında mezhep ayrımı hemen hemen yok gibidir.

<sup>2</sup> Karapapaklar Hakkında Bazı Notlar/Selahattin Tozlu, Karadeniz Araştırmaları Der. Say. 9 2006

<sup>3</sup> Rusların imam kılığında gönderdiği imamlar, dönemin önemli âşıklarından Âşık Şenlik'in mısralarında şu şekilde anlatılır.

*Haşa alimlerden etmesin keder  
Olupsan aleme rezalet molla  
Sana alim deyen hataya yeter  
Zamana teccali nedamet molla*

...  
*Hiyanetten galbin fasık pazarı  
Maymundan oyunbaz simsın sansarı  
Lehçende görünür Moskos nazarı  
Oldun benefserden bedsıfat molla*

...  
(Karapapak ve Terekemelerin Siyasi ve Kültür Tarihine Giriş, Orhan Yeni Aras, İstanbul, 1994)

1917 yılına gelindiğinde Çarlık Rusya'sı Bolşevik İhtilali ile yıkılmış, Bolşevikler Osmanlı Devleti ile Brest Litovsk Antlaşmasını imzalamışlardı. Bu antlaşmaya göre; Kars ve yöresi Türklere bırakılmışsa da Osmanlı Devleti Mondos Ateşkes Antlaşmasını imzalayarak 1914'te doğu sınırlarına dönmüştü. Böylece bölge Ermeni ve Kars yöresi halkına kalmıştı. Bölgede hak iddia eden Ermenilerle bölge halkı arasında kanlı mücadeleler baş gösterdi. Ermeniler, Türk halkını sindirip bölgeden göçe zorlamak amacıyla katliamlara başladılar.

Kars halkı, Kars İslam Şurası adıyla bir teşkilat kurup bu teşkilatın başına Borçalı Karapapak Türklerinden Kepenekçi Emin Ağa'yı getirdi. Bu teşkilat Kars, Ardahan, Batum, Artvin, Ahıska, Ahırkelek ve Ordubad'ı içine alan Cenubi Garbi Kafkas Cumhuriyeti'ni kurdu. Bu cumhuriyetin ömrü uzun sürmedi. İngilizler meclis binasını basıp parlamentoyu dağıttılar.

Bu yıllarda Anadolu'da Kurtuluş Mücadelesi başlamış, Mustafa Kemal Paşa Erzurum kongresini toplamıştı. Bu kongrede Kars, Ardahan ve Batum Misak-ı Milli sınırları içinde kabul edilmişti.

Bölgede Ermenilerin yaptığı katliam dayanılmaz boyutlara ulaştınca T.B.M.M., Doğu Orduları Kumandanlığına Kazım Karabekir Paşa'yı atayarak bölgenin Ermenilerden kurtarılmasına karar verdi.

20 eylül günü başlayan taarruzla Ermeniler Gümrü'ye kadar geri çekilmek zorunda bırakıldılar. Böylece 3 Aralık 1920'de T.B.M.M. hükümeti ile Ermenistan arasında Gümrü antlaşması imzalandı. Bu antlaşmaya göre bugünkü Türk-Ermenistan sınırları belirlenmiş oluyordu. 23 Şubat 1921'de Ardahan, 6 Mart 1921'de de Artvin diplomasi yoluyla ele geçirildi.

1920'li yıllarda Ermeni saldırıları sonucu Kür boylarında can güvenliği kalmayan Karapapaklar Borçalı'dan yola çıkarak göçe başladılar. Göç esnasında Ermeni güçleriyle sık sık savaşmak zorunda kaldılar. Bu göçe "Son Karakaç" adını verdiler. Çetin bir yolculuk sonucu Türkiye'ye girmeyi başaran Karapapaklar Kars'ın köy ve kasabalarına yerleştirildiler. Ancak yürekleri her zaman sınır ötesinde bıraktıkları yakınlarıyla birlikte attı.

### **Karapapak ve Terekeme Sözcüklerinin Etimolojisi:**

Karapapak şeklinde de söylenen Karapapak terimi bu halkın siyah kuzu derisinden börk de diyebileceğimiz bir şapka giymeleri sonucu ortaya çıkmıştır. Bu şapka Karapapak Türklerinde adeta milli bir simge haline gelmiştir. Papak veya kalpak, Azeri Türkçesinde ve Rusçada şapka anlamına gelmektedir.<sup>4</sup>

Şii Mezhebi'nin İran Şahlığı zamanında Karapapaklar arasında yayılmasıyla Şii Karapapaklar Tacı Hayderi denilen on iki dilimli kırmızı sarık kullanıyorlardı. Sünniler ise siyah börk kullanmakta ısrarlı idiler. Bu nedenle Terekemelerin siyah başlık takanlarına Karapapak denilirken İran yanlısı kızıl börklü Şii'lere ise Kızılbaş denmeye başlanmıştır.<sup>5</sup>

<sup>4</sup> *İslam Ansiklopedisi, c.24, sh. 470/ Karapapak, Mirza Bala, MEB yay. İstanbul, 1967*

<sup>5</sup> *Karapapak ve Terekemelerin Siyasi Kültür Tarihene Giriş, Orhan Yeni Aras, İstanbul, 1994*



Karapapakların diğerk bir adı olan Terekeme adı Arapça, Türkmen kelimesinin çoğulu Terâkime 'den gelmektedir.<sup>6</sup>

Terekeme sözcüğünün kökeni hakkında ise bir diğerk görüş şöyledir. Bunlardan en kabul edileni, Türkmen sözcüğünün Arapçadaki çoğulu *Terakime* 'den geldiğiki görüşüdür. Prof Dr. Fahrettin Kırzoğlu, İnan ve Azerbaycan'da Şii olanlara Tat, Sünnilere ise Terakkime sözcüğünün değışmesiyle oluşmuş Terekeme adının verildiğini söyler. Bu adın vergi defterlerinde kullanıldığını belirtir.

Bazı tarihçiler ise Terek ırmağı çevresinde oturan Türklere Terek sözcüğünden hareketle Terekeme denildiğini söylemişlerdir.<sup>7</sup>

Terekeme sözcüğünün kullanımı Karapapak sözcüğünden daha yaygındır. Hatta bazı bölgelerde Karapapak deyişii tamamen unutulmuştur.

### Karapapak Türklerinin Yerleşim Alanları:



### Dünya üzerinde Karapapak Türklerinin Yaygın Olarak Yaşadığı Bölgeler

Karapapaklar günümüzde yoğun olarak Türkiye'nin Kars, Ardahan, Muş ve Amasya civarlarında; Kuzey Kafkasya'nın Derbent, Gürcistan'ın Borçalı ve Karaçöp; Azerbaycan'ın Kuzey çevresi ile İnan'ın Salduz bölgesinde yaşamaktadırlar.<sup>8</sup>

<sup>6</sup> Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, Türk dünyası araştırmaları, 1981

<sup>7</sup> Terekemeler, Zihni Papakçı, Su yay. İstanbul, 2010

<sup>8</sup> Karapapah Türkleri, Yaşar Kalafat, Yeditepe yay. İstanbul, 2005



**Türkiye’de Karapapak nüfusunun yoğun olduğu bölgeler.**

Türkiye’de en fazla Karapapak yoğunluğu %15 ile Kars ilinde mevcuttur. Kars Merkez, Selim ve Kağızman, yoğun olarak da Arpaçay ilçelerinde bulunurlar. Ardahan ilinin Çıldır ilçesinde Karapapak nüfusu oldukça kalabalıktır. Muş’ta da Karapapak nüfusu çok fazladır. Muş Merkez ve Bulanık, Malazgirt ilçelerine yerleşmişlerdir. Ağrı’da Eleşkirt, Tutak, Taşlıçay ilçelerinde varlıklarını sürdürürler. Erzurum ilinde merkezde ve Horasan ilçesinde yaşayan Karapapaklar da vardır. Bu illerin haricinde Sivas, Amasya, Adana, Balıkesir, Bursa, Kayseri’de de Karapapaklar yaşamaktadır.



**Gürcistan’da Karapapakların yaşadığı Borçalı Bölgesi**

Gürcistan’ın Marneule diye adlandırdıkları Borçalı bölgesinde yaklaşık beş yüz bin Karapapak yaşamaktadır. Bunlardan Başgeçitte 40-50, Karayası’da 20, Kaspi’da 4, Karaçöpte 9 Karapapak köyü vardır.<sup>9</sup>

Kuzey Kafkasya (Dağıstan) Terekemeleri, Derbent’in kuzey tarafında yaşamaktadırlar. Evliya Çelebi

bunları Kaytag Türkleri olarak adlandırmıştır. Derbent bölgesindeki Terekemeler, bugün genel olarak Berekey, Velikent, Cemikent, Padar, Memetkala, Deliçoban, Selik, Karadağlı, Tatlar ve Uluterekeme köylerinde toplanmış bulunmaktadır.<sup>10</sup>

Azerbaycan’da Karapapaklar ülkenin kuzeybatısında yani Borçalı bölgesine yakın 22-24 köyde yaşamaktadırlar.

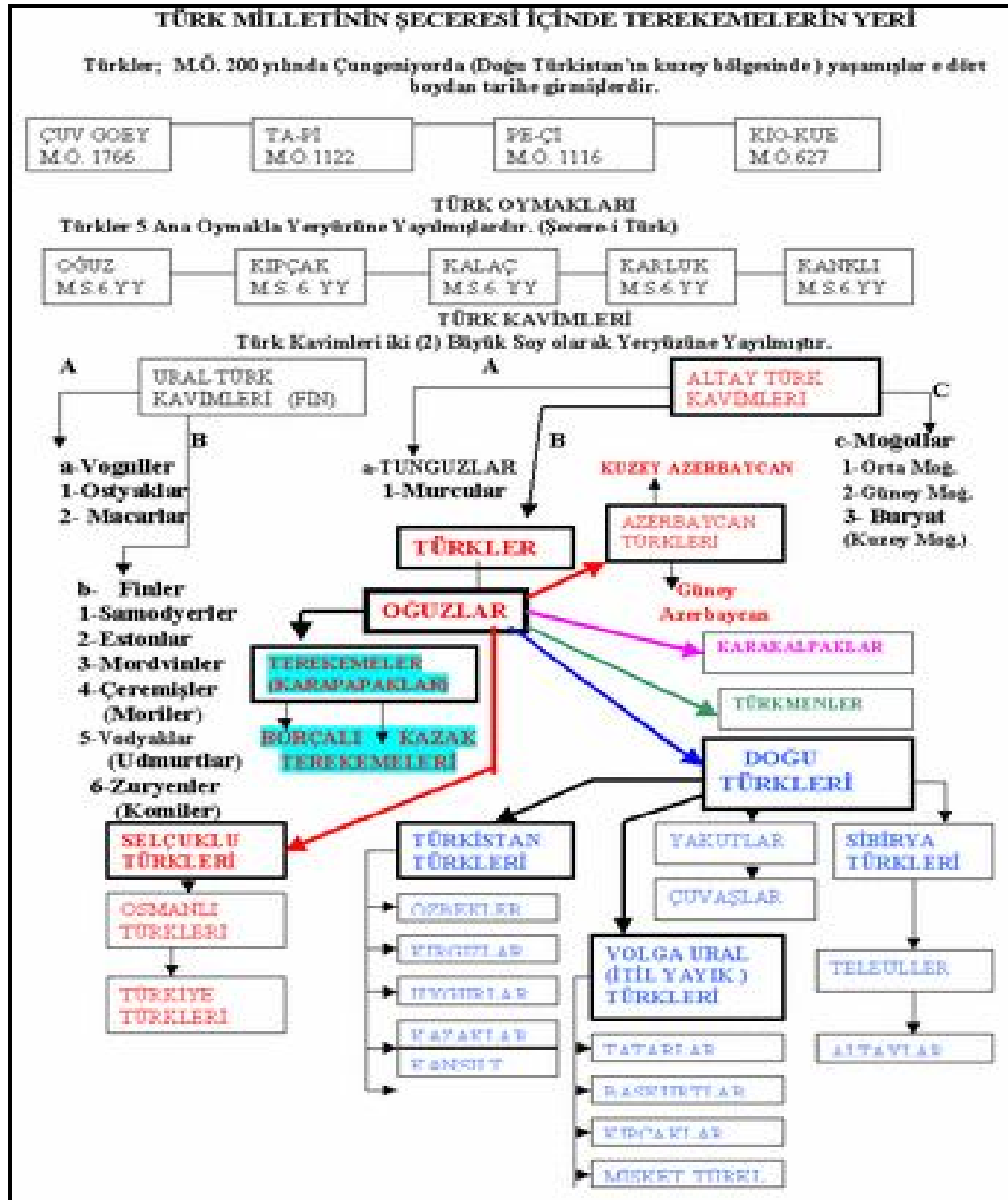
<sup>9</sup> Azerbaycan Notları, Yaşar Kalafat , Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi. Kış 1998

<sup>10</sup> Dağıstan Derbent Bölgesi Terekeme Türklerinin Dini Hayatı, Gülreyhan Novruzova, Erciyes Üni. Sos Bil. Ens. Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2005

İran Türkleri içerisinde önemli bir yere sahip olan bir başka Türk boyu da Karapapak Türkleri'dir. Çoğunluğu Urmiye Gölü'nün alt kısmındaki merkezi şehri Nağadey (Nagade) olan Suldüz bölgesinde bulunan Karapapak Türkleri ata dede yadigarı bütün kültürel değerlerini yaşatmaktadırlar.<sup>11</sup>

### Karapapak Türklerinin Kökeni:

Karapapaklar sık sık Özbekistan'da özerk olarak yaşayan Karakalpaklar ile karıştırılmaktadır. Karapapaklar, Oğuz Türklerine mensupken Karakalpaklar Kıpçak karakterli Türklerdir. Karapapak Türklerinin dili Oğuz gurubunda yer alırken Karakalpakların dili Kıpçak grubunda Nogayca ve Kazakçaya yakındır.<sup>12</sup>



<sup>11</sup> İran Türkleri ve İran Türk Edebiyatı, Ali Kafkasyalı, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Sayı 24, 2004

<sup>12</sup> Yaşar Kalafat, İran Türklüğü, Yeditepe, Şubat 2005

## **Karapapaklarda Kültür ve Edebiyat:**

Karapapakların yaşadıkları bölgelerin göç yolları üzerinde bulunması, Türk boyları ve diğer milletler arasında kültür alışverişi ortak bir Kafkas Türklüğü kültürü meydana getirdi. Bu ortak Kafkas Türk kültürü içerisinde Karapapaklar son derece gelişmiş sözlü edebiyat ürünleri ortaya koydular.

Selçuklular zamanında devletin resmi dilinin Farsça olması, şiir Edebiyat ve bilim dili olarak Farsçanın kullanılması Türk kültür ve edebiyatını olumsuz yönde etkiledi.

İlhanlılar ve Altınordu devletleri zamanında ise resmi yazı dilinin Türkçe olması, Türk kültür ve edebiyatının hızla gelişmesini sağladı. Moğollar Farsça ve Arapçayı yasakladılar. Bu ortamda şiirleri, hikâyeleri, masalları, ninnileri, atasözleri ile Karapapak kültür ve edebiyatı hızla gelişmeye başladı.

Karapapakların edebiyatı sözlü gelenekle canlı bir şekilde devam etmektedir. Fevkalade zengin bir halk edebiyatına sahiptirler.

### **Sayacı Sözlü Geleneği:**

Terekemeler genellikle koyun yetiştiriciliği ile geçimlerini sağlıyorlardı. Bu nedenle koyun hayatlarında çok önemli bir yere sahipti. Koç katımı ve yün kırkımı mevsimlerinde törenler düzenlenirdi. Bu törenlerde çeşitli şiirler okunarak dualar edilirdi. Sonraları bu törenler, Terekemeler arasında *sayacı* adı verilen bir edebiyatı doğurdu. Sayacılar yün kırkma ve koç katımı mevsimlerinde sürü sahibinin yanına gelerek övücü ve bereket dileyici şiirlerini okurlardı. Sayacıların değeri, zamanla halkın nazarında çoban ve koyunların manevi koruyucuları olarak arttı.

*Selam Meliy say beyler  
Birbirinden yey beyler  
Saya geldi gördüñüz  
Salam verdi aldıñız  
Annı tepe koç kuzu  
Sayacıya verdiñiz*

*Siz sayadan korxmorsuñuz  
Safa geldi goñşuñ  
Safa olsun yurduñuz  
Ulumasın gurduñuz*

*Bu saya yaxşı saya  
Hem çeşmeye hem çaya  
Hem ülkere hem aya  
Hem yoxsula hem baya*

*Bu saya kimñen galdı  
Adam atadan galdı  
Adam ata geleñde  
Gızıl öküz durañda*

*Gızıl buğa piteñde  
Dünya bünya olañda  
Musa çoban olañda  
Şişliğıñiz erkeçtir.*

*Goyun var kere gezer  
Goyun var Küre gezer  
Gider dağları gezer  
Geler evlere bezer*

*Goyun nerdeñ hasıl oldu  
Kimya yaprağıñnan  
Bize de getiriñ  
Koyurmasınnan yağıñnan*

*Yağ vereniñ oğluolsun  
Doğduğı oğlan olsun  
Yarma vereniñ gızı olsun  
Gızıda gotur olsun  
Goturuna gurt tüşsün  
Gurttan guş tapılmasın.<sup>13</sup>*

#### **Hikâyecilik ve Masal:**

Terekemelerde hikâyecilik ve masal geleneği de çok gelişmiştir. İçlerinde düzgün ve olgun bir ifade ile saatlerce hatta günlerce masal ve hikâye söyleyenler vardır. Terekemeler masala “*nağıl*” derler.

Padişah ve halk ilişkisini anlatan masallar konularını daha çok Sasani Hükümdarı Nuşirevan, Abbasi Halifesi Harun Reşit, İranlı Şah Abbas, Karakoyunlu hükümdarı Cihan Şah’tan alırlar. Bu masallarda çizilen ideal insan tipi ile adalet ve ahlaki değerler ön plana çıkartılır.<sup>14</sup>

Kahramanlık hikâyeleri de savaşı, cesur kimlikleri ile tanınan Karapapaklar arasında çok fazladır. Anadolu’da da sık sık rastladığımız Zaloğlu Rüstem, Köröğlü, Hz. Ali, Battal Gazi gibi hikâyeler ana kurgu benzer kalmak kaydıyla yer ve yöresel kültür motifleri değiştirilerek anlatılır. Bunların yanı sıra Terekeme halk kahramanlarından Mehrali Bey, Kaçak Nebi, Terekeme Hacı ve Kardeşlerin hikayeleri dilden dile anlatılmaktadır. Bunlardan Mehrali Bey’in destansı hikâyesi “*Yemen'den Dönemeyen Bir Karapapak: 40. Hamidiye Süvari Alayı Komutanı*” adıyla Cengiz Çakaloğlu tarafından kitaplaştırılmıştır.

Leyla ile Mecnun, Ferhat ile Şirin, Latif Şah ile Telli Mihriban, Âşık Garip ile Senem, Kerem ile Aslı, Tahir ile Zühre gibi aşk hikayeleri de Terekemeler arasında dilden dile anlatıla gelmiştir.

---

<sup>13</sup> *Tepel: Alın beyaz lekeli Avan: Düşman, kurt Şişliyiñn: Kebaplık etiniz Küre: Kulaksız koyun Kere: Yün Bezer: Süsler Goyurma: Kavurma Gotur: Uyuz Tapılmasın: Bulunmasın Birbirinnen: Birbirinde Erkeç: Koyun sürüsünde önde giden koyun*

<sup>14</sup> Karapapak ve Terekemelerin Siyasi ve Kültür Tarihine Giriş, Orhan Yeniaras, İstanbul, 1994



## Güldürü-Mizah

Güldürü tarzındaki anlatımlarda kahraman Kéçel adındaki akıllı ve kurnaz bir keldir. Bu tiplene bizdeki Keloğlan tiplemesidir.<sup>15</sup> Olaylar kimi zaman bir saray da kimi zaman herhangi bir mahallede geçer. Bu hikayeler gülerken düşündürmeyi amaç edinirler.

*Garevelli* ise Terekemelerde bir başka güldürü türüdür. Bu türden hareketle Terekemeler arasında “Bana gara veli okuma” deyimi yerleşmiştir. Terekemeler bu deyimi gereksiz ve saçma gördükleri bir işi yapmaya çalışanlar için kullanırlar. *Garevelli* kelimesi saçmalamak ve komikleşmek anlamını taşıyan bir kelimedir ve saçma *garavelliler* ile komik *garavelliler* diye ikiye ayrılırlar. Komik *garavellilerin* kahramanları Kéçel ve Lotu’dur. Kéçel karakteri yukarıda da belirttiğimiz gibi zeki ve kurnaz bir tiptir, Lotu ise üzülmeyen, kızmayan, iğneleyici söz ve eleştirilere aldırmayan arsız bir tiptir. Saçma *garavellilerin* ise tekerlemelere benzerler. Bunlardaki asıl amaç en saçmayı bulup söylemektir.<sup>16</sup>

*Bacadan baktım hidri göz  
Biri keher biri boz  
Mindim bazun boynuna  
Sürdüm uruf yoluna  
Uruf yolu derbeder  
İçinde meymin gezer  
Meymini ürküttüler  
Gulağını gırpıttılar  
Dağda gezen xocalar  
Vurdu golumu gırdı  
Golum gazan yaynadı  
Aşvaz yanımda oynadı  
Aşvazi yere vurdum  
Yer mana yemlik verdi  
Yemliyi Tat’a verdim  
Tat mana yemlik vereli  
Darıyı kuşa verdim  
Kuş mana ganat verdi  
Ganattandım açmaya  
Mennen küçük gardaşdur  
Hakkın kalamını oxuyur.<sup>17</sup>*

*Özüm elimi civime soktum baktım ki delik, ordan bir oyuc hava çıkarıp satancıya verdim. O da mâ bir yumurtta verdi. Yumurttuuyu gırdım, içinden bir fil çıktı. Etten ütten Keçel ve men file minif uçtuk. Kırk gün sonra fil bir çiçek dalına kondu. Birden bir arı gelip fili yuttu. Arının garnındaki denizde günece yüzdükten sonra karaya çıktık. Karada kara bir kitap bulduk. Açtık baktık ki hamisi yalan.*

<sup>15</sup> *Masalların Sembolik Dili Bağlamında Keloğlan Tipi Üzerine Bir Değerlendirme*, Prof. Dr. Esmâ Şimşek

<sup>16</sup> Karapapak ve Terekemelerin Siyasi ve Kültür Tarihine Giriş, Orhan Yeniaras, İstanbul, 1994

<sup>17</sup> **Uruf:** Ruh **Gırpıtmak:** Kesmek **Xoca:** İpek Yolundaki tüccarlar **Asvar:** Aşçı **Tat:** Yerleşik yaşama geçmiş yerli Türk

### **Bilmeceler:**

Tapmacalar (*bilmeceler*) Terekeme sözlü edebiyatının en eski örneklerini yansıtır. Sembol, mecaz ve benzetmelerle kurulmuş olan tapmacalar kıvrak bir zekanın ürünüdürler.

*Hacılar haca géder  
Ceht éder gece geder  
Bir yumurtanın içinde  
Gırh elli cüce geder  
(Nar)  
Ne yêrdedi ne göydedi  
Gendiledi gendilde  
(Baca)*

*Ayım ayım ayamat  
İçi dolu g'yamat  
Yaş vêrdim guru çıhtı  
Mehemmed'e salavat  
(Fırın, ekmek)*

*Abdas almaz namaz kılmaz  
Camahetden geri galmaz  
(Gölge)*

*Daşdandı kömrdendi  
Kêçen gün ömürdendi  
Lâle bir yemiş yêdi  
Ağacı demirdendi  
(Kebap)*

*Dağdan gelir Araplar  
Eyağında çoraplar  
(Arı)<sup>18</sup>*

### **Atasözleri**

Atasözleri bir milletin geçmiş derinliğini ve engin tecrübesini yansıtır. Terekemelerde de zengin bir atasözü varlığı mevcuttur.

*Pehlivan güleşte belli olar .  
Vuran oğul atıya bakmaz.  
Lotuynan gezen Lotu olar.  
At ölüür tayı kalır, namerdin neyi kalır .  
Derdini vaktinde ağla .  
Ağlamayan uşağa papa vermezler.  
Kalkan öküz yatan öküzün başına pisler.  
El elinden gül derme, öz elinnen diken yon ..  
Sevildiğin yere çok gitme .  
Kız bibiye, oğlan dayıya benzer..  
Herkes kendi evinin kiblesini bilir.*

---

<sup>18</sup> Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar, Ahmet Caferoğlu, T.D.K, Ankara, 1995

*Ersiz arvat yularsız ata benzer.  
Yumurtana göre gıgılla.  
Yapı taşı yerde kalmaz .  
İtinen çuyala girilmez .  
Desinler ki haçonun hançeri var .  
Gönlü balık isteyen soğuk suda ıslanır.*

Kafiyeli şekilde söylenmiş atasözleri de vardır.

*Bu dünyada üç şey başa baladı  
Yaman oğul, yaman avrat, yaman at,  
İsteyirsen gurtarasan elinden  
Birini boşla, birini boşa, birini sat.*

*Adam var ki adamlardan nakşıdır.  
Adam var ki hayvan ondan yağşıdır.  
Adam var ağzından yağ bol damlur.  
Adam var gonusdurmasan yağşıdır.*

*Daş daşı  
Hıbar daşı daş daşı  
Çirkininen piloy yeme  
Gözeline daş daşı*

### **Karapapak Âşık Edebiyatı:**

Âşıklık; halkın gönül duygularını, saz şairlerinin ezgileri ile halkın belleğine nakşederek nesilden nesle aktaran bir gelenektir. Âşık, Türk halk edebiyatında, aşağı yukarı 16. yüzyılın başlarından bu yana beliren bir sanatçı tipidir. İrticalen sözünü söyler, sazını çalar. Kendi nazarında halkın derin duyuş ve sezışlerini son derece sanatsal bir üslupla dile getirir. Ayrılık, ölüm, aşk, tabiat, milli his ve heyecanlar âşıkların sözlerinde en güzel ifadelerini bulur.

Karapapak sözlü edebiyatı içerisinde Âşık tarzı edebiyatın ayrı bir yeri vardır. Âşıklık geleneği tüm canlılığı ile yaşatılmaktadır. Usta çırak ilişkisi ile âşıklık geleneğini sürdürüp bu alanda çok büyük başarılar kaydetmişlerdir. Örneğin Âşık Şenlik Türkiye’de bilinen yedi âşıklık kolundan biri olan “Şenlik Kolu” diye anılan âşıklık geleneğini başlatmış, kendisinden sonra gelen onlarca âşık bu koldan devam etmiştir.

**Âşık Kurbâni:** 16. yüzyılda Azerbaycan’ın Diri köyünde yaşadı. Azerbaycan âşıklık geleneğinin ilk önemli temsilci olarak kabul edildi. Ünü Anadolu içlerine kadar yayıldı. Kendisinden sonra gelen âşıkların pek çoğu onu kendisine bir usta olarak gördü. Eserleri halk arasında sözlü olarak yayılarak günümüze kadar geldi.

*Seher bülbülleri ne figan eyler  
Düşerse güzarı çemenden ayrı  
Seher seher goncasından ayrılan  
Şakayıklar gülmez semenden ayrı*



Yanımda dayanan yoldaşların var  
Sinini saklayan sırdaşların var  
Senin elin günün kardaşların var  
Benim kimsem yoktur yar senden ayrı

Dedim peri ne elersin mehpere  
Benim hasret gözüm hiç uymaz nere  
Bir katre yaş döktün bir de dubara  
Akikten yakuttan yemenden ayrı

*Kurbani* der meğer ahir zamandır  
Sevgi sevgisinden ayrı yamandır  
Bağrım delik delik sinem peykandır  
Benim üzüm gülmez vatandan ayrı

**Hasta Kasım:** 1702 Erzurum'da doğan Hasta Kasım 1778 yılları arasında yaşamıştır. Mezarı buradadır. Hayatı hakkında kesin bilgiler bulunmamaktadır.

...  
Ezelden okudum zikr-i hudamı,  
Dilimde ezberdir hakkın kelamı,  
Mübarek destinde billurdan camı,  
Bir kedehde iki cüre ab mene.

Başım belalıdır, gözü yaşlıyam,  
Kulak assaz men derdimi başlıyam,  
Atam İbrahimidir, Tikmedaşılyam,  
Orda salınıbdır rehtihab mene.

“Heste Kasım” deyir destrest oldum,  
Şah elinden bade içib mest oldum,  
Bir neçe gün Şeyh Sefide best oldum,  
Onda beyan oldu dörd kitab mene

**Âşık Tüccari:** 1720-1805? Yılları arasında yaşadı. Yaşamı üzerine fazla bilgi yoktur. Döneminde baş âşık sayılmıştır.

Hicren orağında gam köşesinde  
Geldi dert benimle imtihan oldu  
Yığıldılar hicran seyircileri  
Açıldı bir dükkan, bir divan oldu.

**Âşık Şenlik:** Asıl adı Hasan olup 1850'de Çıldır'ın Suhara (Yakınsu) köyünde doğmuştur. Âşık Şenlik Terekeme (Karapapak) boyundandır. Şenlik Kolu olarak da bilinen âşıklık geleneğinin kurucusudur.

Ëy felek sen bir adamı yâra möhec eyleme  
Bülbülü gülden ayrıf ħara möhtec eyleme  
Yüz yirmi dört peygamber Mustafa'nın üzü hörmeti için yâ Allah  
Sen bir adamı ħesde düşürüf terè möhteç eyleme

Biz gün olur bu fani dünyeden süreler köçüm benim  
Denğ olur turáb içine tökülür saçım benim  
Sen de bir edil pâdişahlar pâdişahısan aff ele suçum benim  
Öldürsen özün öldür zalım gula möhtec eyleme

Dèyer Şenniğim haggın divanında üzüm gáradı  
Eyip pèygamber kimi var cesetim başdan başa yáradı  
Gula gizdin sirim yá hudam sene eşğèredı  
Derde dermen veren sensen tohorlâr möhtec èyleme<sup>19</sup>

**Çıldırılı Âşık Sedayi Baba:** Prof. Dr. Fahrettin Kırzoğlu'nun notlarına göre Çıldır'da 1823-1888 tarihlerinde Âşık Şenlik ile aynı dönemde yaşamıştır.

Dağılıp fikri hayalim uğraşır nereyinen  
Tabibsiz dert çekerem velhemsiz yarayınan  
Arzulayıp pirim diye gitsem öz mekanıma  
Menzilim bin yıllık yoldur tükenmez bir aynan

Deli gönül abdal olmuş dünyayı bir bağ bilir  
Hesap etsen secerini bu tahbe butah bilir  
Kef ile nurnan yarattı Arş-ı azim bilir  
Yeddi iklim çar köşeyi dolandım sır aynan

**Kağızmanlı Hıfzı:** 1893-1918 yılları arasında yaşamıştır. Asıl adı Recep olan Kağızmanlı Hıfzı, Mevlevi'dir. Kağızman'da bir Ermeni soykırımında şehir olmuştur. 15 yaşlarında şiir söylemeye başlayan Hıfzı'nın dizelerinde duygusal öğeler ağır basar. Genç yaşta ölen amcakızı Ziyade için söylediği ağıt ünlüdür. Koşma, semai, destan türünde yazdığı otuz deyişi Kağızmanlı Recep Hıfzı adlı kitapta toplanmıştır.

Sefil baykuş ne gezersin bu yerde?  
Yok mudur vatanın, illerin hani?  
Küsmüş müsün selâmımı almadın,  
Şeydâ bülbül şirin dillerin hani?

Ecel tuzağını açamaz mısın?  
Açıp da içinden kaçamaz mısın?  
Azad eyleseler uçamaz mısın?  
Kırık mı kanadın, kolların hani?

...

Her gelip geçtikçe selâm vereyim,  
Nişangâh taşına yüzüm süreyim.  
Kaldır nikabımı yüzün göreyim,  
Ne çok sararmışsın halların hani?

...

Sen de Hıfzı gibi tezden uyandın,  
Uyandın da taş yastığa dayandın.  
Aslı Hanım gibi kavruldun yandın,  
Yeller mi savurdu küllerin hani?

<sup>19</sup> Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar, Ahmet Caferoğlu, T.D.K, Ankara, 1995

**Âşık Şeref Taşlıova:** 10 Nisan 1938'de Kars'a bağlı Çıldır ilçesinin Gülyüzü köyünde dünyaya geldi. Ülkemizin yaşayan sayılı âşıklarından biridir. Şeref Taşlıova, âşıklık geleneği temsilcisi olarak "UNESCO Yaşayan İnsan Hazinesi" seçildi. Hakkında yurt içinde ve yurt dışında yazılmış pek çok kaynak bulunmaktadır.

Ağzımıza lezzet veren,  
Bal gibidir benim Türkçem.  
Nakış nakış, ören ören,  
Gül gibidir benim Türkçem.

...

Köyde ninemin işinde,  
Yaktığı ocak taşında,  
Gelinlik kızın başında,  
Tül gibidir benim Türkçem.

...

Yeri var gözüm üstünde,  
Söylenir sözüm üstünde,  
Şeref der, sazım üstünde,  
Tel gibidir benim Türkçem.

**Murat Çobanoğlu:**1940'ta Kars'ın Arpaçay ilçesinin Koçköyü beldesinde dünyaya geldi. Çobanoğlu, âşık şiiri, saz şairliği geleneğinin önemli bir ismi olduğu gibi halk hikâyeciliği geleneğinin de en güçlü temsilcilerinden birisidir. O, hem usta malı eserleri yaşatarak ve yayarak hem de yeni eserler üreterek bu geleneği sürdürmüştür.

Çobanoğlu'na ilişkin Ali Kafkasyalı'nın hazırladığı Âşık Murat Çobanoğlu, Hayatı-Sanatı-Eserleri adlı bir kitap bulunmaktadır. 26 Mart 2005 tarihinde Ankara'da vefat etti. Kars'ta her sene 6-7-8 Mayıs tarihlerinde anısına Murat Çobanoğlu Âşıklar Bayramı düzenlenmektedir.

Sevdiğim yar bana göndermiş name  
Rüzgar dokunmamış dal ister benden  
Bir lezzet olmasın onun tadında  
Hiç arı görmemiş bal ister benden

Çobanoğlu'yum ben iz bulabilmem  
Kışın çok ararım yaz bulabilmem  
İnsanlarda doğru söz bulabilmem  
Yalan söylemeyen dil ister benden

Terekeme âşıklık geleneğini ve âşıklarını anlatmak için neredeyse her bir âşık için bir kitap yazmaya ihtiyaç vardır. Kısa da olsa tanıtmaya çalıştığım âşıklar haricinde Terekeme kökenli pek çok âşık vardır. Âşık Sabri Şimşekoğlu, Âşık Veli Celâni, Âşık Maksut Koca, Âşık Yener Yılmazoğlu, Âşık İlkin Borçalı, Âşık Bayram Denizoğlu, Âşık Mürsel Sinanoğlu, Âşık Zikri Topal, Âşık Tuncay Şafak, Âşık Korkmaz İnan, Âşık Harun Kaya bunlardan sadece birkaçıdır.

## Dini Hayat:

Karapapaklar bütün Türkler gibi ilk başta Gök Tanrı inancına mensuptular. M.S. III. yüzyılda Karapapakların komşuları olan Arşaklar arasında Hıristiyanlık yayılmaya başlayınca Karapapaklardan Hıristiyanlığı seçenler oldu. Bunlar Hıristiyan inancının yanında Gök Tanrı inancının motiflerini de beraberlerinde yaşattılar.

642 yılına kadar Karapapaklar Gök Tanrı inancı ve Hıristiyanlığı devam ettirdiler. Bu yılda Araplar Sasanilerle yaptıkları Nihavent Savaşı ile Azerbaycan'a girdiler. Bu tarihten itibaren de bölgenin Müslümanlaşma süreci başlamış oldu. Hz. Osman döneminde Mekke ve Medine'den hicret eden sahabelerin bu topraklara yerleşmeleri bölgenin Müslümanlaşmasını hızlandırdı. Bölge, Türklerin arasında İslamiyet'in yayılmasında merkez görevi üstlendi. Ahmet Yesevi bu topraklarda neşet ederek İslamiyet'in hızla yayılmasına katkı sağladı. Onun öğretileri Anadolu ve Balkanlara kadar taşındı. Bu bölgelerde kendinden sonra gelen mutasavvıflar hep onun gittiler.

Hıristiyanlığın insana kendini dünyadan soyutlamasını öğütleyen inancı Türklerin savaşçı kişiliklerine uymuyordu. Kuran'da ise imansızlar birer kafir olarak görülüyor ve onlarla cihat edin emri bulunuyordu. Bu da tarih sahnesinde hep yayılmacı bir politika izleyen Türklerin karakteriyle örtüşüyordu. İslamiyet'in Türkler arasında hızla benimsenmesinin en önemli sebeplerinden biri bu yayılmacı anlayıştır.

Terekemeler arasında Ali Muhammed bin Nur'ül Halveti tarafından Halveti tarikatı kuruldu. Bu tarikat çeşitli kollara ayrılarak günümüze kadar geldi.

XV: yüzyılda bölgeye İranlılar hakim olmaya başladılar. Osmanlıya karşı bir güç oluşturabilmek amacıyla Karapapaklar arasında Şii Mezhebi'ni yaymaya çalıştılar. Karapapakların bir kısmı Şii mezhebini seçerken büyük çoğunluğu Sünni olarak kaldı.

Tarihsel gelişime sürecinde halkın dini duygularının güçlü olması nedeniyle çok sayıda medrese ve cami yapılmıştır. Ancak Sovyet hâkimiyeti döneminde bu eğitim kurumları devreden çıkarılmıştır. Bu süreçte dini hayat gerekli kurumsal ve resmi desteği alamadığı için, çok sınırlı ve yetersiz bilgi imkânları içinde sürmüştür. Sovyet döneminde bütün dini eserler ve Kuran-ı Kerim'ler yok edilmiş, bütün din adamları Sibiryaya ve Orta Asya'ya sürgüne gönderilmiştir. Din adamlarının hataları büyütülerek dine mal edilmiş ve halk dinden soğutulmaya çalışılmıştır ve özellikle de maddi konulardaki zaafları onları gülünç duruma düşürecek şekilde abartılı olarak sinema, tiyatro gibi, kültür faaliyetlerinde dile getirilmiştir. Bu şekilde bir taraftan dinden soğutulan, diğer taraftan da eğitimin her kademesinde ateizm dersini okumak zorunda kalan insanlar dinden uzaklaşmışlardır.<sup>20</sup>

Sovyetlerin yıkılması ile gelen özgürlük ortamında dini bilgi ihtiyaçlarının giderilmesi gayreti artmış, özellikle gençler arasında dini merak ve yaşayış artmıştır.

---

<sup>20</sup> Dağıstan Derbent Bölgesi Terekeme Türklerinin Dini Hayatı, Gülreyhan Novruzova, Erciyes Üni. Sos Bil. Ens. Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2005

## Sosyal Yapı:

Karapapaklar gözü pek, cesur, savaşçı, Kafkasların sert koşullarına dayanabilen bir millettir. İçlerinden Mehrali Bey gibi bir kahraman çıkarmış, Şeyh Şamil’le silah ve dava arkadaşlığı yapmışlardır. Erkeleri kadar kadınları da yiğittirler. O kadar ki; tarih, bazı savaflara Karapapakların eşleriyle katıldığını kaydeder.

Terekemelerde soysal yapıda boy ilişkileri geçerliydi. Aileler uruğları, uruğlarda boyları meydana getirirdi. Bu yapı arasındaki ilişki çok kuvvetliydi. Herhangi bir olay karşısında boy içerisinde birliğin sağlanmasında güçlük çekilmezdi. Mücadele edilecekse toplu halde mücadeleye girilirdi.

Karapapak Türkleri boylardan meydana geldiği halde hiçbir zaman feodal bir yapı egemen olmamıştır. Boylar kararlarını aile veya uruğ temsilcileriyle alırlardı.

Terekemeler geleneklerine son derece bağlı idiler. Bir olay karşısında geleneklerine göre nasıl davranmalarını bilir öyle davranırlardı. Cinayetlerde kısasa kısas uygulanır, öldürülen kişinin öcü alınmadıkça ruhunun dünyadan gitmeyeceğine inanılırdı. Bu nedenle bitip tükenmek bilmeyen kan davaları uzar giderdi.

Dürüst ve mert insanlardır. Sosyal ilişkileri güçlü bir toplumdur. Onların karakterini yansıtan “Düz ol, Allah düziylendir.”(*Sen dürüst ol, Allah dürüstün yanındadır.*) sözü çok yaygındır. Karapapak bayatıları onların ruh hallerini anlatmaya yeterlidir.<sup>21</sup>

*Karapapah elimdi  
Türki ana dilimdi  
Ağadeyin galası  
Menim çenli belimdir.*

Bir Karapapak’ın en değerli eşyası silahıdır. Giysileri ve silahı görene heybet verecek kadar süslü ve alımlıdır.

Konukseverlilikleri ile ünlüdürler. Evin her zaman en güzel odası konuk için ayrılmıştır. Konuklarına ayrı bir değer verirler. Konuklar Terekemeler için bir övünç kaynağıdır.

## Karapapak Türklerinin Dili:

Karapapak Türklerinin dili Oğuz Türkçesinin doğu grubuna girer. Bu grubu oluşturan Azerbaycan Türkçesinin bir ağız niteliğindedir.<sup>22</sup>

Terekemelerin yaygın bir yazılı edebiyatı olmadığından haklarında pek fazla dil araştırması bulunmamaktadır. Aslında, dil özelliklerinin büyük bölümü yaşadıkları bölgelerin şiveleri içinde eridiği için haklarında dil özelliklerini tamamıyla yansıtan bir çalışma yapmak da çok zordur. Kars, Erzurum, Ağrı ağızlarını anlatan eserlerde Terekemelerin dil özelliklerine yer verilmiştir. Yapılan çalışmalar daha çok sesbilgisi özellikleri üzerine yoğunlaşmaktadır. Ahmet Bican Ercilasun da “*Kars İli Ağızları*” adlı eserinde Terekeme Türkçesinin ses özelliklerine değinmiştir.

<sup>21</sup> Karapapak Türklerinde Halk İnançları, Haydar Çetinkaya, Karadeniz Araştırmaları II

<sup>22</sup> Terekemeler, Zihni Papakçı, Su yayınları, İstanbul, 2010

## Ses Bilgisi:

\* Kalınlık-incelik uyumu, Karapapak Türkçesinin bir özelliği olan son ses i'leşmesi sebebiyle kalın ünlü bulunduran kelimelerde görülmez. Görülen geçmiş zaman, şimdiki zaman, geniş zaman ve belirtme hali eklerinin de kelime sonunda veya ortasında ince biçimlerinin kullanılması bu uyumu bozar.<sup>23</sup>

*çocukları>çocuhları, dağıttı>dağitti, kızını>gızını, dolandı>dolandi, oldu>oldi, aşağı>aşağı, vuruyorum>vurirem, ölüyorum>ölirem, salardık>salérdik restlar>rastlır*

\* Yabancı dillerden alınan bazı kelimeler ise karşımıza kalınlık-incelik uyumuna uygun şekliyle çıkar.

*selam>salam, mübarek>müberek, şehzâde>şahzâde*

\* Düzlük-yuvarlaklık uyumu Karapapak Türkçesinde kalınlık-incelik uyumu gibi tam bir kurala bağlı değildir. Bazı kelimeler, son ses i'leşmesi veya yuvarlaklaşma sebebiyle bu kurala uymaz.

*Sevdim>sevdüm, doğru>doğri, vurdu>vurdi, doldurur>doldurir, götür>götir, çevir>çevür, çocuğu>çocuğı*

\* Farsça veya Arapça kökenli kelimelerdeki uzun ünlüler kısalmıştır.

*ifa:de* sözcüğü *ifade* şeklinde uzun ünlü kısaltılarak söylenir. *İşa:ret - işaret, ada:let – adalet, ça:re – çare*

\* Yabancı kelimelerde “a” sesi incelerek “e” sesine dönüşür.

*Ma:rifet>mêrfet, aza:met>ezimet, mezar>mezer, dane>dene, mahalle>mehelle, acep>ecep vb.*

\* Türkiye Türkçesinde varlığı uzun zaman tartışma konusu olmuş olan kapalı e (è) sesi Terekeme ağzında kullanımı çok sık bir şekilde karşımıza çıkmaktadır.<sup>24</sup>

*İhtiyar > èhtiyar, iyilik > èylik, hiçbir şey > hêşbişe, böyle > bële git > gêt, tez > têt, hayran > hêyran, geç > gêt*

\* Düşme temayülünde olan *y, l, h, ğ, r* sesleri düşürülerek önlerindeki ünlü uzatılır.

*dağ > da:, bir > bi:, böyle > be:le, aşağıda > aşı:da, vallahi > valla:*

\* Düz ünlüler yuvarlaklaşma temayülündedir.

*sabır>sabur, Sivas>Suvaz, derviş>devriş*

<sup>23</sup> Erzincan (Merkez) Ağzının Ses Bilgisi ve Söz Varlığı, Mehmet Cihat Üstün, Kaskas Üni. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi

<sup>24</sup> Ağrı İli Ağızları, Süleyman Efendioğlu,

\* Sert ünsüzlerden sonra gelen “d” sesi değişmez.

*sabahtan > savahdan, danıştım>danıştım, dağıttılar>dağıtdılar, girftar>girifdâr*

\* Karapapak ağzında çoğu kelimedede genellikle ilk hece ünlüsü geniş-yuvarlak olarak kullanılır.

*güzel>gözel, usandı>osandı, hükümdar>hökümdar, için>üçün, yürü>yörü*

\* ħ ve ğ sesi Karapapak Türkçesinde sıkça kullanılır.

*vaktinde>vahtunda, yaklaş>yaħlaş, çık>çıtħ, yok>yoh  
kız>ġız, gece>geje, gel>ġel, gir>ġir*

\* Ünsüz ikileşmeleri görülür.

*onlar>onnar, bunlar>bunnar, yedi>yeddi, kâşık>gaşşıtħ, azık>azzıtħ*

\* Karapapak Türkçesinde bir hecede iki ünsüz yan yana söylenmez. Bu durumlarda ses uyumuna göre araya bir ünlü alınır.

*Türk>türük, kalktı>kalıhtı*

\* Karapapak Türkçesinin en belirgin özelliklerinden bir tanesi de b>v değişmesidir. Kelime ortasındaki “b” sesleri “v” sesine dönüşür.

*kurban>kurvan, sabah>savah, berber>berver, nöbet>növet, baba>bava*

\* “b-m” değişimi de Karapapak Türkçesinde belirgin bir özellik olarak görülür.

*ben>men, atlarına bindiler>atlarına mindiler*

\* “c-j” benzeşmesi de sıkça görülen ses olaylarından.

*çıkacaksan>çıtħajaksan, aç>aj, gece>geje, gideceğiz>gégejik, bavi>bajı*

\* “ç-ş” benzeşmesi bazı kelimelerde ortaya çıkar.

*kılıç>ġılış, kaçtı>gaştı,*

\* “k-g” ses benzeşmesi kelime başlarında çok fazla görülür.

*kırk>gırg, kayık>gayık, kuş>guş, kavga>gavga, kuyu>guyu, koy->goy-,  
kardeş>gardaş*

\* nl>nn benzeşmesine sıkça rastlanır.<sup>25</sup>

*bunları>bunarı, onlar>annar, konuşanlara>gonuşannara, onları>onarı*

<sup>25</sup> Erzincan (Merkez) Ağzının Ses Bilgisi ve Söz Varlığı, Mehmet Cihat Üstün, Kaskas Üni. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi

\* “k” sesi sızcılaşarak birçok kelimedede “h” sesine dönüşür.<sup>26</sup>

*baktı>bahtı, korkmuyor>korhmur, akşam>ahşam, kalktı>galhtı, kayık>gayıh, oku>ohu-*

\* Ünlü ile başlayan bir sözcüğün başına bazen “h” sesi getirilir.

*Oluk>holuk, ümmet>hümmet, ürü->hürü-*

\* Kelime başında düşme temayülünde olan “y” sesleri genellikle düşer.

*yıldız>ıldız, yiğit>iğit, yürek>ürek, yüzük>üzük, yüzüm>üzüm*

\* Metamez (göçüşme) Karapapak Türkçesinde nadir de olsa karşımıza çıkarmaktadır.

*avrat>avrat, rüya>ürya, derviş>devriş*

**şahıs zamirleri:** Azeri sahasının bir özelliğı olarak sadece I.tekil şahıs zamiri Türkiye Türkçesinden farklılık gösterir.

*men, sen, o, biz, siz, onlar*

*I. ve II. Tekil şahısların yönelme hali eki almış şekilleri sadece ince ünlüleler söylenir.*

*bene, sene*

\* **Dönüşlülük zamiri** “kendi” “öz” şeklinde de kullanılmaktadır.

*Burada arvat öz tacını goyur erinin başına özü de itir gedir.*

**şahıs ekleri:**

Zamir menşeli I. tekil şahıs ekleri “-ım, -im, -um, -üm” Karapapak Türkçesinde bazen “-am, -em” şeklini alır.

*okuyorum>ohuram, biliyorum>bilmirem, oturacağım>oturajağam, gideyim>gidem, gelmişim>gelmişem, alamam>alabilmerem*

Zamir meşeli II. Tekil şahıs eki “-sın, -sin, -sun, -sün” bazen “-san, -sen” şeklinde kullanılır.

*konuşmuşsun>konuşmuşsan, gezersin>gezersen, getireceksin>getirecesen, olmuşsun>olmuşsan, vurmayacaksın>vurmiyajaşsan, gideceksin>gedejeksen, gelirsin>gelersen, durmuşsun>durmuşsan*

<sup>26</sup> Muş Merkez Ağzı (İnceleme-Metin-Sözlük), şeyda Özmen, Fırat Üni. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi



I. çoğul şahıs eki “-Iz, -nIz” şeklinin yanı sıra “-Ik” şeklinde de kullanılır.

*adamıyız>adamıyık, düşünürüz>düşünürük, yaparız>yaparık, gidiyoruz>gidirik*  
*bilmiyoruz>bilmerik, gittik>gettik, yolcuyuz> yolcuyuk, Türk'üz>Türk'ük,*  
*vermişsiz>vermişik,*

**Hal ekleri:** Türkiye Türkçesinden farklı olarak sadece ayrılma hali eki “nèn” biçiminde söylenir.

*Tarafından>terefinnèn, dükkandan>tükennèn, yer yüzünden>yer yüzünnèn,*  
*eşinden>eşinnèn, atlastan halı>atlasnan halı*

### **Zaman ve kip ekleri:**

\* Şimdiki zaman olumlu ve olumsuz çekimi Azeri sahasının bir özelliği olan –(y)Ir, - (y)Ur ekiyle yapılır.<sup>27</sup>

<i>gelérem</i>	<i>bilmirem</i>
<i>gelérsen</i>	<i>bilmirsen</i>
<i>gelér</i>	<i>bilmir</i>
<i>gelérik</i>	<i>bilmirik</i>
<i>gelérsiz</i>	<i>bilmirsiz</i>
<i>gelérler</i>	<i>bilmirler</i>

\* Duyulan geçmiş zamanın “dır” ekiyle yapılmış birleşik çekiminde “-mIş” eki “-ıf” şeklinde kullanılır.

*eylemiştir>éyleyifdi, çıkmıştır>çıııftı, bitirmiştir>bitirifti, kalmıştır>galıfıdı*

Nadir de olsa bu kullanım duyulan geçmiş zamanın düz çekiminde de görülür.

*Telli Mehriban, éle bir derde giriftar oluftur ku hêş üzünde renk galmayıf.*

\* **Soru edatı** “mi” genellikle şahıs eklerinden sonra kullanılır.

*gidiyor muyum>gèdèrem mi*  
*biniyor musun>minersen mi*

\* **“ile” bağlaç ve edatı** Karapapak Türkçesinde “nen,nan” şeklindedir.

*parmağıyla>barmağınan, seninle>seninen, onunla>onunan, eliyle>elinen*  
*ayağıyla>ayağınnan*

\* Yeterlilik birleşik fiilinin olumsuzunda “bilmek” yardımcı fiili düşürülmez.

*vuramadılar>vurabilmediler, bulamadılar>tapabilmediler, kıyamadı>gıyabilmedi*

<sup>27</sup> Çağdaş Türk Yazı Dilleri-I., Prof. Ahmet Duran-Doç. Ercan Aklaya, Anadolu Üniversitesi Yay., Eskişehir, 2011

## KAYNAKÇA

Karapapak ve Terekemelerin Siyasi Kùltür Tarihine Giriş, Orhan Yeni Aras, İstanbul, 1994

Terekemeler, Zihni Papakçı, Su yay. İstanbul, 2010

Karapapaklar Hakkında Bazı Notlar, Selahattin Tozlu, Karadeniz Araştırmaları Der. Say. 9  
2006, s. 90-110

Karapapak Türklerinde Halk İnançları, Haydar Çetinkaya, Karadeniz Araştırmaları Der. Sayı  
2, 2004, s. 49-72

Karapapah Türkleri, Yaşar Kalafat, Yeditepe yay. İstanbul, 2005

Azerbaycan Notları, Yaşar Kalafat, Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi. Kış 1998

İran Türklüğü, Yaşar Kalafat, Yeditepe Yay., Şubat 2005

Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar, Ahmet Caferoğlu, T.D.K, Ankara, 1995

Türk Kavimleri, Ahmet Caferoğlu, Enderun Kitapevi, İstanbul, 1988

Karapapak, İslam Ansiklopedisi, c.24, sh. 470

Dağıstan Derbent Bölgesi Terekeme Türklerinin Dini Hayatı, Gülreyhan Novruzova, Erciyes  
Üni. Sos Bil. Ens. Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2005

İran Türkleri ve İran Türk Edebiyatı, Ali Kafkasyalı, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü,  
Sayı 24, 2004

Erzincan (Merkez) Ağzının Ses Bilgisi ve Söz Varlığı, Mehmet Cihat Üstün, Kaskas Üni. Sos.  
Bil. Ens. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi

Muş Merkez Ağzı (İnceleme-Metin-Sözlük), Şeyda Özmen, Fırat Üni. Sos. Bil. Ens.  
Basılmamış Yüksek Lisans Tezi

Çağdaş Türk Yazı Dilleri-I., Prof. Ahmet Duran-Doç. Ercan Aklaya, Anadolu Üniversitesi  
Yay., Eskişehir, 2011

Nevzat Özkan, Türk Dilinin Yurtları, Akçağ Yayınları, Ankara, 2002

Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları, Okan Yeşilot, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü  
Dergisi, Sayı 36, Erzurum, 2008